

VARGA ZSUZSANNA

Változások és folytonosságok a szocialista országok agrárpolitikájában, 1953–1964

A Sztálin halálát követő kiigazítási-korrekciós folyamatok elsőként a gazdaságpolitika, ezen belül is az agrárpolitika területén indultak meg. A szakirodalom az 1953 utáni változások kapcsán általában azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi elégedetlenség lecsendesítése érdekében került sor a beruházások átcsoportosítására a könnyűipari ágazatok és a mezőgazdaság javára. A mezőgazdaság azért is kapott kiemelt figyelmet, mert gyors regenerálódó képessége miatt rövid idő alatt javítani tudta a lakossági ellátás színvonalát.

A Sztálin halálától Hruscsov bukásáig terjedő időszakot három országban tanulmányoztam alaposabban: a Szovjetunióban, Magyarországon és az NDK-ban. Azt vizsgáltam, hogyan viszonyult a két szatellitország a posztsztálini szovjet agrárpolitika változásaihoz. Ez olyan sajátos összehasonlítás, amely azonos rendszerhez tartozó, de eltérő eseteknek a közös rendszerhez való viszonyát mutatja ki.¹ Tehát nem párhuzamos országtörténetek

¹ A történeti összehasonlítás e típusának angol megnevezése: *encompassing comparison*, azaz „magában foglaló, átfogó összehasonlítás”. – A tipológia kérdésköréről bővebben lásd GYANI Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 11–53.; Heinz-Gerhard HAUPT–Jürgen KOCKA: Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History. In: *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn, New York–Oxford, 2009. 1–30.; Charles TILLY: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russell Sage Foundation, New York, 1984.; TOMKA Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 20. 2005/1–2. 243–258.

kerülnek egymás mellé, hanem néhány vizsgálati szempontra koncentrálni a hasonló és eltérő vonásokat, s azok okait igyekszem bemutatni.

A tanulmány első felében magát a viszonyítási pontot rögzítem, ami nem könnyű feladat, hiszen 1953 után a szovjet agrárpolitika folytonosan változott a hruscsovi reformok következtében. A tanulmány második felében a keletnémet és a magyar esetet elemzem. Bemutatom, hogy a sztálini agrármodell átvétele meddig jutott el 1953-ra ebben a két országban. Ezt követően azt kísérem figyelemmel, hogy mit vettek át a posztsztálini reformokból, hogyan igazodtak a korrekciós jellegű szovjet elvárásokhoz. Ez a két keresztmetszet segítséget nyújt az agráriumban meginduló desztalinizáció belső dinamikájának megismeréséhez, továbbá annak feltárásához, hogy a korrekciós intézkedések milyen mélyreható változásokat eredményeztek.

I.

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az 1953 utáni változások súlyát, meg kell ismerkednünk a sztálini agrármodellel, amely az 1930-as évek elején formálódott ki, s bár a második világháború alatt és után bizonyos fokig módosult, fő elemei változatlanok maradtak 1953-ig.²

Az 1920-as évek végén az SZKP vezetése olyan gazdaságfejlesztési koncepciót fogadott el, amelyben a gyorsított ütemű nehézipar- és hadiipar-fejlesztés lett a fő cél. Mivel ehhez külföldi hitelek-

² A szovjet mezőgazdaság létrejöttének történetével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. A publikációk túlnyomó többsége azonban a kollektivizálás eseménytörténetére koncentrál, s viszonylag kevés az olyan munka, amely a sztálini agrármodell strukturális elemeit vizsgálja. Ezek közül a legnagyobb segítséget az alábbiaktól kaptam: Robert William DAVIES: *The Soviet Collective Farm, 1929-1930*. Macmillan, London, 1980. 1-14., 56-67.; Sheila FITZPATRICK: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivisation*. Oxford University Press, Oxford-London, 1994. 103-151.; Lynne VIOLA: *Soviet Collectivization as State Building*. In: Arnd BAUERKÄMPER-Constantin IORDACHI (szerk.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements, 1930-1980*. CEU Press, Budapest-New York, 2013. 51-80.

ket nem tudtak igénybe venni, belső erőforrásokat kellett találni. Ezek közül legfontosabbá a mezőgazdaságból való jövedelem-elvonás vált.³ A beszolgáltatási rendszer és az árpolitika biztosította, hogy a termelőnél nem maradt meg az az érték, amelyet megtermelt. Ugyanakkor az iparcikkekért aránytalanul magas árat kellett fizetni, szélesre nyílt az agráröllő. Ilyen módon a mezőgazdaság „belső gyarmattá” vált.

A sztálini koncepció értelmében teljes mértékben fel kellett számolni az áru- és pénzviszonyokat, tehát a tervgazdaság rendszerébe illesztett mezőgazdasági nagyüzemek (kolhozok, szovhozok) terményben teljesítették beszolgáltatási kötelezettségeiket az államnak, s ugyanígy fizettek a gépi munkáért a gépállomásoknak is.⁴ A piacgazdaság és a magántulajdon felszámolása jegyében kampányt indítottak a kulákság ellen, de rögtön hozzátehetjük, hogy a sztálini modellben a parasztság egésze másodosztályú állampolgárnak számított. Ez megmutatkozott a jövedelmi viszonyokban, a társadalombiztosítás és a nyugdíj terén is.⁵

A kollektivizálás révén létrejött az az üzemszervezet, amely biztosította a koncentrált jövedelemelvonást, továbbá a mezőgazdasági termelők ellenőrzését és diszkriminatív kezelését. Az állami gazdaság, a szovhoz volt a magasabb rendű üzemi forma, míg a közös gazdálkodást folytató másik üzemtípus, az *artyel* típusú közös gazdaság – amely kolhozként vált ismertté –, alacsonyabb rendű, csak átmeneti időre szóló megoldásnak számított.⁶ Míg a szovhozokban dolgozók mint bér munkások garantált havi bért kaptak, addig a kolhoztagok évente egyszer jutottak jövedelemhez. Ráadásul csak az után, hogy a kolhoz teljesítette az állami kötelezettségeit, és tartalékokat képezett a jövő évre. Nem véletlenül nevezték ezt a rendszert maradékelvű jövedelemelosztás-

³ Stephan MERL: The Role of Agriculture in Soviet Industrialization. In: Karl-Eugen WÄDEKIN (szerk.): *Communist Agriculture. Farming in the Soviet Union and Eastern Europe*. Routledge, London–New York, 1990. 3–22.

⁴ Alec NOVE: *An Economic History of the U.S.S.R.* Penguin Books, Harmondsworth, 1975. 160–186.

⁵ Moshé LEWIN: *Russian Peasants and Soviet Power*. Allen&Unwin, London, 1968. 406–521.

⁶ KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Budapest, 1993. 94–121.; SZAKÁCS Sándor: *A Szovjetunió mezőgazdasága (1917–1939)*. *Agrártörténeti Szemle*, 1979/1–2. sz. 95–141.

nak.⁷ A kolhoztagságnak tehát csak abból oszthattak (döntően terményt), ami az állami elvonások után maradt. Így tehát mindig csak utólag derült ki, mennyit ért az egész évi munkájuk. Emiatt a kolhozokban igen nagy nehézségekbe ütközött a tagság érdekelt-ségének biztosítása. Ezt a problémát tovább súlyosbította, hogy az elvégzett munka mérése az úgynevezett munkanap (*trudogyeny*) rendszerben történt, ami csak a munka mennyiségét tükrözte.⁸ Ilyen feltételek között a tagság nem volt érdekelt a több és a jobb minőségű termelésben.

Sztálin halála után lehetővé vált, hogy a szovjet vezetés szembenézzen azzal a ténnyel: a szocialista nagyüzemek rendszere jól szolgálta ugyan a kommunista párt befolyásának kiépítését és a vidéki területek kontrollját, de a gyorsan növekvő városi lakosság ellátását már nem tudta elfogadható színvonalon biztosítani. A desztalinizáció ezért a mezőgazdaságban elsősorban a termelés minél gyorsabban növelését tűzte ki célul.

AZ SZKP Központi Bizottságának (KB) 1953. szeptember 7-i plenumán Hruscsov „A mezőgazdaság további fejlesztésére teendő intézkedésekről” szóló előterjesztését azzal kezdte, hogy beismerte: az állatállomány és a hústermelés 1952-ben kisebb volt, mint a kollektivizálást megelőző 1928-as évben, vagy akár az októberi forradalom előtti évben, 1916-ban. Az állatállomány növelése érdekében olyan intézkedéseket javasolt, amelyek növelik a begyűjtési árakat is és az állami felvásárlási árakat is. A hús és a tejtermékek mellett ez vonatkozott a zöldségfélékre is.⁹ Nem véletlenül éppen ezekre, hiszen ezek számítottak a legfőbb hiánycikkeknek a munkai igényességük miatt. Szeptember végén már meg is jelentek a végrehajtást szolgáló rendeletek.¹⁰

⁷ Robert William DAVIES: *The Soviet Collective Farm, 1929–1930*. I. m. 131–170.

⁸ Magyarul munka-egység rendszerként ismerjük.

⁹ 1952-höz képest 1954-re a begyűjtési árak átlagban megkétszereződtek, de a húsfélék ára például több mint ötszörösére nőtt. (Alec NOVE: *An Economic History*. I. m. 327–332.)

¹⁰ 1953. szeptember 26-án és 29-én az állattenyésztésről, valamint a burgonya-, a zöldségtermelésről és a beszolgáltatásról jelent meg rendelet. A beszolgáltatási árak emelése mellett újdonság volt a kerületenként meghatározott úgynevezett állandó hektáronkénti norma bevezetése. Ezzel ki akarták küszöbölni a begyűjtési normák évenkénti ingadozását, s enyhíteni akartak a kolhozok addigi egyenlőtlen terhelésén is. Módosították a gépállomásoknak fizetett díjat: az addi-

Enyhítették a háztáji gazdaságokra nehezedő terheket. Csökkentették a kolhoztagok és szovhozalkalmazottak háztáji és kisegítő gazdaságai után fizetendő adót és a beszolgáltatást. Fontos intézkedés volt az is, hogy eltörölték a korábbi években felhalmozódott adósságokat.¹¹

A gabonakészletekben is súlyos hiány mutatkozott, ugyanakkor a külföldi gabonavásárlás lehetősége több tényező (pl. devizahiány) miatt sem jöhetett szóba. A termelés felfuttatását extenzív úton, tehát újabb területek művelésbe vonásával és a mezőgazdasági beruházások növelésével akarták elérni. Ezért első lépésben megindították a szűzföldek feltörésének kampányát, majd később a kukoricatermelési programot. 1954-től kezdve több lépcsőben, összesen körülbelül 40 millió hektárral növelték meg a vetésterületet a száraz sztyeppei vidékek bevonásával Szibéria déli és legfőképp Kazahsztán északi területein. Majdnem az egész területen tavaszi búzát vetettek, s ezzel óriási mértékben járultak hozzá az állami készletek növeléséhez.¹² Rövid távon a kampány sikeres volt, amit elősegített a kedvező időjárás 1956-ben és 1958-ban. De aztán hamarosan megmutakoztak ennek a monokultúrás termelési módnak a súlyos negatív következményei is: megindult a talajerózió, és káros ökológiai hatások jelentkeztek.¹³

A szovjet pártvezetésen belüli hatalmi küzdelmek és a nemzetközi fejlemények következtében 1955 elején leváltották Malenkovot, s a helyére kerülő Bulganyin újra a nehéz- és hadiipar fejlesztésére helyezte a hangsúlyt.¹⁴ Ez a személycsere ugyanakkor tovább növelte Hruscsov befolyását az agrárügyek terén. Így kerülhetett

gi százalékos, hektáronkénti részesedés helyett most fix díjat állapítottak meg. (*Gyirektivi KPSZSZ i szovjetszkovo pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam*. IV. Moszkva, 1958. 16–18, 62–162.)

¹¹ Karl-Eugen WÄDEKIN: *The Private Sector in Soviet Agriculture*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1973. (2nd ed.) 247–256.

¹² A mezőgazdasági beruházások összege a szűzföld-program és az ottani állami gazdaságok létesítése miatt 1954-ben megduplázódott az előző évihez képest. (Richard M. MILLS: *The Formation of the Virgin Lands Policy*. *Slavic Review*, 1970/1. 58–69.)

¹³ A fölszántott sztyeppéről a szél lefújta a vékony termőréteget, így megindult az érintett területek sivatagosodása.

¹⁴ Roy MEDVEGYEV: *Hruscsov. Politikai életrajz*. Laude Kiadó, Budapest, 1989. 96–105.

sor például arra is, hogy 1955 folyamán Hruscsov kezdeményezésére nagy létszámú küldöttség utazott az Egyesült Államokba és Kanadába a mezőgazdaság tanulmányozására. Elsősorban az állatok hizlalása és ezzel összefüggésben a kukoricatermesztés technológiája érdekelte a szovjeteket.¹⁵ Az USA-ban sikerült vásárolniuk hibridkukorica-vetőmagot és kukoricaszortírozó üzemeltetést.

Sztálin életének utolsó éveiben, a hidegháború légkörében ilyenfajta tanulmányút elképzelhetetlen lett volna. A szocialista tervgazdasági rendszer, s benne a mezőgazdaság fölényéről szóló ideológia kizárta a kapitalista országoktól való tanulás lehetőségét. Az 1953 után kezdődő nemzetközi enyhülés jótékonyan hatott a kelet-nyugati gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatok bővítésére is. Hruscsov érdeklődése az iparszerű mezőgazdasági termelés nyugati eredményei iránt a későbbiekben is fennmaradt, s külföldi programjának összeállításánál ezt mindig figyelembe vették.¹⁶

Az agrárium realitásaival történő szembenézés még inkább felerősödött az SZKP XX. kongresszusa után. Első hallásra talán furcsának tűnik a kongresszus ilyen „mellékhatása”, de megfigyelhető, hogy a tűzoltó jellegű válságkezelésről áttevődött a hangsúly a sztálini agrárrendszer strukturális problémáira. Jól példázza ezt a kolhozokkal kapcsolatban 1956. március 10-én megjelent két rendelet.¹⁷ Mindkettő a tagság érdekeltségének fokozását célozta. Az egyik a kolhozok munkadíjazásával foglalkozott: lehetővé tették a kolhozoknak, hogy év vége előtt is fizethessenek a tagoknak készpénzt. A negyedévenkénti előlegfizetés keretében évközben a várható jövedelem 70-80%-át is kifizethették a tagoknak terményben és készpénzben, sőt a rendelet javasolta, hogy a természetbeni díjazásról teljesen térjenek át a készpénzdíjazás-

¹⁵ Nem véletlenül, hiszen az SZKP KB 1955. januári plénumán elfogadták Hruscsov előterjesztését arra, hogy a kukoricatermő területeket 3,5 millió hektárról 28 millió hektárra növelik a Szovjetunó európai részein. (Alec Nove: *An Economic History*. I. m. 332. 53-54.)

¹⁶ Roy MEDVEGYEV: *Hruscsov*. I. m. 189-201.

¹⁷ Karl-Eugen WÄDEKIN: *A New Deal for Soviet Agriculture: The Khrushchev Era*. In: Karl-Eugen WÄDEKIN: *Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction*. Allanheld Osmun Publishers; Martinus Nijhoff Publishers, The Hague-London, 1982.

ra.¹⁸ A másik rendelet a kolhoz munkaerő-szükségletének biztosítása érdekében feljogosította a kolhozokat arra, hogy megszabják a minimális munkaegység-teljesítést, sőt a napi munkanormát is, amennyiben ez szükséges.¹⁹ A kolhozok jogot kaptak arra, hogy a háztáji gazdaság területét a teljesített munkamennyiségtől tegyék függővé. Nem teljesítés esetén visszavonható, illetve csökkenthető volt a háztáji gazdaság.

1958 folyamán Hruscsov a sztálini rendszer két alappillérehez is hozzányúlt. Az egyik: kezdték felszámolni a gép- és traktorállományokat, a gépeket megvásárolták a kolhozok. Ez sokat javított a gépi munkavégzés színvonalán, ugyanakkor anyagilag nagyon megterhelte a kolhozokat. Bár az eredeti terv szerint a gépállományok átszervezése több éven át folyt volna, a kolhozok jelentős része – felső nyomás hatására – vállalta, hogy a teljesen átvett géppark árát nem három-öt év alatt részletekben, hanem egy éven belül ki fogja fizetni. A kolhozok többsége kénytelen volt évekre lemondani minden egyéb tervéről, sőt a fizetéseket is csökkenteniük kellett.²⁰

A másik pillér: ezzel párhuzamosan átalakították a beszolgáltatási és az árrendszert is. Az új rendszert az 1958. június 18-i és 30-i rendeletek tartalmazták.²¹ Megszűnt a kötelező begyűjtési rendszer, s a különböző típusú beszolgáltatásokat egységesítették, immár állami felvásárlásnak hívták. A felvásárlási kvóták persze ugyanúgy kötelezők voltak a gazdaságokra, mint korábban a beadás.²²

Hruscsov olyannyira bízott benne, hogy a nagyüzemek teljesíteni fogják a nagyszabású termelési célkitűzéseket, hogy a háztáji gazdaságokban folyó kistermeléssel nem is számolt, sőt intézke-

¹⁸ Hasonló ajánlások már 1953 szeptemberében is megfogalmazódtak, de különösebb hatás nélkül.

¹⁹ Hasonló intézkedéseket a második világháború idején is bevezettek a férfi munkaerő hiánya miatt. A 1948. április 19-i rendelettel szüntették meg a kötelezően előírt munkanormát a kolhozokban.

²⁰ A beruházások aránya 1959-ben a kolhozok bruttó jövedelmén belül elérte a 23-24%-ot a korábbi 17-18% helyett. Sydney PLOSS: *Conflict and Decision-Making in Soviet Russia. A Case Study of Agricultural Policy, 1953-1963*. Princeton University Press, 1965. 113-153.

²¹ Karl-Eugen WÄDEKIN: *A New Deal for Soviet Agriculture*. I. m. 61-62.

²² Az 1958-as rekordaratás után azonban a kvótákat megemelték és az árakat csökkentették. Ez utóbbi a gyenge kolhozokban problémákat okozott.

dések sorozatával korlátozták ezt a szektort.²³ Egyrészt különböző adminisztratív okokra hivatkozva csökkentették a területét. Másrészt a természetbeni díjazás részeként a kolhoztagok takarmányjuttatását korlátozták. 1959–1960-ra aztán kiderült, hogy a háztáji termelés stagnál, ami igen kedvezőtlenül befolyásolta nemcsak a kolhozokban, szovhozokban dolgozók életszínvonalát, hanem a vidékről ingázó munkásokét is, hiszen közülük szintén sokan folytattak kistermelést.²⁴

A háztáji gazdaságok korlátozása negatív következményekkel járt a szocializált szektorra is. Nemcsak gyengítette a munkakedvet és rontotta a városi lakosság ellátását a kolhozpiacon keresztül, de nagyban kihatott a szocializált szektor állattenyésztő teljesítményére is, mivel korábban együttműködés alakult ki a háztáji és a kolhoz között. Növendék állatokat neveltek fel a kolhoztagok a háztájiban, amelyeket aztán vagy a kolhoz értékesített, vagy állami felvásárlóknak, szövetkezeteknek adtak el. Ilyen módon sok olyan családtag töredék munkaidejét hasznosították (például feleségek, idősek, fiatalok), akiknek munkaereje más módon nem volt elérhető a kolhoz számára.²⁵

Tovább rontott a helyzeten, hogy 1959–1960-ban az egyik régóta hangoztatott ideológiai tétel, az állami tulajdon magasabbrendűsége jegyében kampányszerűen megindult a kolhozok szovhozokká szervezése.²⁶ Közben persze a termelés erőteljes növelése to-

²³ Az 1956. augusztus 27-i rendelet adókimérettel korlátozta a városi lakosság állattartását. Egy másik rendelet megtiltotta, hogy a parasztok állami boltokban takarmányozás céljából krumplit, kenyeret vagy más élelmiszert vásároljanak. 1957. július 4-én megjelent egy rendelet, amely kimondta, hogy 1958-tól nem kell beadást teljesíteni a háztáji gazdaságok után. Ezt általában a háztáji gazdaság liberalizálásaként szokták interpretálni, de valójában arról volt szó, hogy az állam azt remélte: már nem lesz szüksége a háztájikra, s így nem is kell foglalkoznia e szektor igényeivel. (Karl-Eugen WÄDEKIN: *The Private Sector*. I. m. 274–315.)

²⁴ Andrei MARKEVICH: Finding Additional Income: Subsidiary Agriculture in Soviet Urban Households, 1941–1964. In: Donald FILTZER et al. (szerk.): *A Dream Deferred: New Studies in Russian and Soviet Labour History*. Peter Lang, Bern-New York, 2008. 385–416.

²⁵ Karl-Eugen WÄDEKIN: *The Private Sector*. I. m. 274–315.

²⁶ A kolhoztagok számára ez nagy előrelépés volt, mert az addig bizonytalan értékű munkaegység alapú díjazás helyett a szovhozban rendszeres havi fizetést kaptak. (Nem túl sokat, de biztosan számíthattak rá.) Ez a szovhozszektor deficitjét rendkívüli mértékben megnövelte. Nem meglepő, hogy a tömeges átszerve-

vábbra is prioritás maradt, különösen, hogy immár pártprogramként is meghirdették az USA utolérésének és túlszárnyalásának programját. „Az SZKP azt a feladatot tűzi ki, hogy a következő 20 év alatt el kell érni a nép olyan életszínvonalát, amely magasabb lesz, mint bármelyik tőkés országban... A történelem folyamán először teljesen és végérvényesen megszűnik az a helyzet, amelyben az emberek valamiben hiányt szenvednek... A párt feladatul tűzi ki, hogy a következő tíz esztendőben hazánkat a világ első ipari hatalmává tegyünk, hogy mind az ipari termelés abszolút méretét, mind az egy főre jutó ipari termelés méretét tekintve fölénybe kerüljünk az Egyesült Államokkal szemben... Ám ez csak az első állomás, itt nem állunk meg. A második évtizedben – 1980-ig – hazánk az egy lakosra jutó ipari és mezőgazdasági termelés tekintetében messze maga mögött fogja hagyni az Amerikai Egyesült Államokat.”²⁷

Az 1961-es év eredményei nem igazolták ezt a merész tervet: a mezőgazdaság össztermelése mindössze 2,5%-kal, a termékkibocsátás pedig csak 0,7%-kal növekedett. A lakosságnak kevesebb hús jutott, mint 1959-ben.²⁸ Hruscsovot azonban ez csak további intézkedésekre inspirálta. A kiutat a szervezeti átalakításokban látta. Először a szövetségi és a köztársasági minisztériumokat szervezték át, oly módon, hogy elvették tőlük a termelés tervezésének, operatív irányításának és finanszírozásnak feladatát. Hatáskörükbe innentől kezdve a mezőgazdaság tudományos irányítása, a kísérletügy és szakképzés irányítása tartozott. 1962 folyamán a korábbinál nagyobb közigazgatási területeken – általában két-három járás területén – a tanácsai szervektől független, központi irányítás alatt álló kolhoz-szovhoz termelési és felvásárlási igazgatóságokat hoztak létre. A szövetségi köztársaságokban termelési és felvásárlási minisztériumokat szerveztek. Össz-szövetségi és köztársasági szinten – a mezőgazdasággal

zést 1961-re leállították. (Ronald D. LAIRD: Khrushchev's Administrative Reforms in Agriculture: An Appraisal. In: Jerzy F. KARZ (szerk.): *Soviet and East European Agriculture*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1967. 29–50.

²⁷ A kommunizmus építőinek kongresszusa, 1961. október 17–31. Részlet az SZKP XXII. kongresszusának anyagaiból. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 213–214.

²⁸ *SZSZSZR v cifrah v 1965 godu*. Moszkva, 1966. 69. – A korabeli szovjet statisztikákkal kapcsolatos forráskritikai problémákra lásd Alec NOVE: *An Economic History*. I. m. 333–335.

foglalkozó különböző szervek munkájának koordinálása céljából – mezőgazdasági bizottságokat hoztak létre.²⁹ Ebből adódóan a mezőgazdasági minisztérium hatásköre csupán a szakoktatás, a szakpropaganda és a mezőgazdasági tudományos munka irányítására, fejlesztésére korlátozódott.

1962–1963-ra már egyértelművé vált, hogy az a termelésnövekedés, amelyet 1953 és 1958 között sikerült elérni, az addigi esz-közökkel nem tartható fenn. Ezt követően kezdte hangsúlyozni Hruscsov, hogy a kiút a termelékenység növelése. A műtrágya- és a növényvédőszer-gyártás fejlesztési programját már az 1959-től induló hétéves terv keretében meghirdették, de igazán jelentős beruházásokat csak 1963–1964-től rendeltek ezekhez az ágazatokhoz.³⁰

A gabonahiány azonban 1963-ban olyan méretű problémává nőtt, hogy a városok ellátásának zavartalansága érdekében Hruscsov javasolta, szerezzenek be 10 millió tonna búzát külföldről.³¹ Ez nagy csapást mért Hruscsov tekintélyére, s egyre gyarapodó ellentábora sietett is kihasználni. S noha az 1964-es betakarítás jó eredményeket hozott, már túl későn jött ahhoz, hogy megmentse Hruscsovot.³²

II.

Mielőtt áttekinteném, hogy az NDK-ban és Magyarországon hogyan viszonyult a pártvezetés a szovjet reformintézkedésekhez, röviden fel kell idézni, milyen állapotban volt a két ország mezőgazdasága Sztálin halálakor. Az összehasonlítást üzemi struktúrájuk hasonlósága indokolja. 1945-ben mindkét helyen felszámolták a nagybirtokrendszert, s így a háború utáni években mind a

²⁹ Valerij KOMJAHOV: Ulucssenyije rukovodsztva – vazsnoje szredsztvo podjoma szelszkovo hozjajsztva. *Ekonomika Szelszkovo Hozjajsztva*, 1962/8. 20–29.

³⁰ Alec NOVE: *An Economic History*. I. m. 352–354.

³¹ A Szovjetunió első ízben szánta rá magát ilyen nagy mennyiségű gabona külföldi vásárlására. (Uo. 366–367.)

³² FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, Budapest, 1997. 576–578.

keletnémet, mind a magyar agráriumban a régi és új kisbirtokok váltak dominánssá.³³

A szovjet mintájú üzemszervezet kiépítése mindkét országban 1948-ban, a Jugoszláviát elítélő Kominform-határozat után kezdődött. Németország szovjet megszállási zónájában első lépésként állami gazdaságokat (*Volkseigene Güter*, VEG) és gépkölcsönző állomásokat (*Maschinen-Ausleih-Stationen*, MAS) hoztak létre.³⁴ Magyarországon az állami gazdaságok és a gépállomások mellett a szocialista üzemszervezet harmadik szereplőjét, a termelősövetkezeti csoportot is megtaláljuk.³⁵

Az agrárszektor alárendelése az iparfejlesztés igényeinek szintén 1948-tól erősödött fel. A keletnémet vezetés 1948. június 29–30-án meghirdetett egy kétéves tervet, amely már egyértelműen a nehézipari ágazatokra helyezte a hangsúlyt.³⁶ Magyarországon az 1947-ben indult hároméves újjáépítési terv végrehajtása során jelentős beruházásokat csoportosítottak át a nehézipar javára.³⁷ Az

³³ Jochen LAUFER: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Arnd BAUERKÄMPER (szerk.): *„Junkerland in Bauernhand“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996. 21–36.; Jonathan OSMOND: From Junker Estate to Co-Operative Farm: East German Agrarian Society 1945–1961. In: Patrick MAJOR–Jonathan OSMOND (szerk.): *The Workers' and Peasants' State: Communism and Society in East under Ulbricht, 1945–71*. Manchester University Press, Manchester–New York, 2002. 130–150.; Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012. 73–87.; FÜRJ Zoltán–JÁVOR András (szerk.): *„A birtokolt föld... a szabadság maga.”* Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 2005.

³⁴ Elke SCHERSTJANOI: *SED–Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle, 1949–53*. Oldenbourg Verlag, München, 2007. 103–149.

³⁵ 1948 őszén az MDP Mezőgazdasági Osztálya kidolgozta a termelősövetkezeti csoportok három típusának alapszabályait. Ezek közül a III. típus állt legközelebb a mintául szolgáló szovjet kolhozhoz. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. 85/5. ó. e. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága 1948. december 1-jei ülésének jegyzőkönyve. 1. Közösen termelő csoportokkal kapcsolatos kormányrendelet és működési szabályzat. Ea.: Hegedűs András.

³⁶ André STEINER: *Von Plan zu Plan: eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2004. 51–72.

³⁷ PETŐ Iván– SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. (Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 121–139.

elvonó jellegű közgazdasági környezet kialakítását nagyban elősegítette az is, hogy mindkét országban fenntartották a hadigazdaság időszakából örökölt beszolgáltatási rendszert. Ezt 1948-tól egyre inkább osztályharcos alapon működtették, azaz a több földdel rendelkező paraszti rétegeket fokozottan terheltek. Mindkét kommunista párt átvette a szovjet modellből a falusi osztályharc szükségességét. A gazdagparasztság határát Magyarországon 25 kataszteri holdnál, azaz 14,25 hektárnál (ha), míg a keletnémet parasztság esetében 20 hektárnál húzták meg.³⁸

A sztálini modell másolásának fő útja tehát a kollektivizálás volt, melynek során az egyéni gazdaságokat átszervezték közös termelést folytató termelőszövetkezetekké. Rákosiék 1949-től vettek irányt az egyéni parasztgazdaságok felszámolására.³⁹ A keletnémet vezetés viszont az NDK léte körüli bizonytalanságok miatt Sztálin kérésére a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft*, LPG) szervezését csak 1952-ben kezdte el. Az időbeli eltérés ellenére azonban mindkét párt ugyanazzal a kihívással szembesült.⁴⁰ Nevezetesen azzal, hogy föld-magántulajdonos parasztokat kellett volna rábírni a közös gazdaságokba való belépésre. Ráadásul, mint tudjuk, az 1945-ös földreform mindkét országban jelentősen kiszélesítette és megerősítette a paraszti gazdaságok rendszerét.

A két kommunista pártnak olyan feladatot kellett megoldania, amire még magának az SZKP-nak se volt bevált receptje. A Szovjetunióban ugyanis 1917-ben nacionalizálták a földet, így a kollektivizálás megindításakor nem a föld-magántulajdonuktól, hanem csak az egyéni földhasználattól fosztották meg a parasz-

³⁸ ERDMANN Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1993. 83–97; Elke SCHERSTJANOW: *SED-Agrarpolitik*. I. m. 229–247.

³⁹ DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom*. Akadémiai Kiadó, 1977. 1–159.; ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, 1972. 1–130.; SZAKÁCS Sándor: *A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956*. In: GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 322–329.

⁴⁰ Arnd BAUERKÄMPER: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Böhlau, Köln, 2002. 159–194.; Jens SCHÖNE: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft*. Ch. Links Verlag, Berlin, 2005. 73–153.

tokat. A közép-kelet-európai országokban megindult kampányok tanulsága szerint pedig a gazdagparasztsgot tönkre tudták tenni, de a közép- és kisbirtokosok túlnyomó többsége se gazdasági, se adminisztratív kényszerek hatására nem adta fel magángazdaságát, s nem lépett be a tsz-be. 1953 elején a szövetkezeti szektor Magyarországon a mezőgazdasági terület 23%-ára, az NDK-ban pedig alig 12%-ára terjedt ki.⁴¹

A felfutó iparfejlesztés mindkét országban sok új munkahelyet teremtett, vonzóbb keresetekkel, mint a mezőgazdaság. Az NDK-ban vidéken munkaerőhiány alakult ki, amit súlyosbított az NSZK-ba való tömeges disszidálás. S ahogy a korabeli statisztikák mutatták, nemcsak az osztályellenségként kezelt gazdagparasztok (*Großbauern*) menekültek el, hanem a kisebb birtokú gazdák és a földreform során földhöz juttatottak (*Neubauern*) is.⁴²

Magyarországon is nagy volt a munkaerő-elvándorlás a falvakból, és korábban elképzelhetetlen méretűre nőtt az elhagyott, az államnak felajánlott földek területe.⁴³ Az állandósuló bizonytalanság, a növekvő terhek, az állami beavatkozások hatására szétzilálódott a termelés. Súlyos problémák jelentkeztek az élelmiszer-ellátásban.⁴⁴

Sztálin halála után a szatellitországok agrárszektorában is a termelés mielőbbi növelése lett a cél. De míg a szovjet pártvezetés a termelés növelését a szocialista nagyüzemektől várhatta, hiszen teljesen kollektivizált volt a mezőgazdaság, addig Magyarország és az NDK esetében nem a gyenge lábakon álló nagyüzemekre, hanem a még mindig domináns helyzetben lévő egyéni gazdaságokra kellett támaszkodni. Ezt felismerve a szovjet vezetés javasolta a kollektivizálás leállítását, a tsz-ekből való kilépés engedélyezését, s egyúttal az egyéni gazdaságok működési feltételeinek

⁴¹ Nigel SWAIN: Eastern European Collectivisations Compared, 1945–1962. In: Arndt BAUERKÄMPER–Constantin IORDACHI (szerk.): i. m. 501–540.

⁴² Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (a továbbiakban: SAPMO). Bundesarchiv in Berlin (a továbbiakban: BArchiv). DY 30. J IV 2/2-255. Az NSZEP Politikai Bizottság 1953. január 2-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 74/10. ó. e. Az MDP KV Mezőgazdasági Osztály feljegyzése Hegedűs András részére az ország szántóterületének megoszlásáról. 1952. december 3.

⁴⁴ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság*. I. m. 203–212.

könnyítését. Ezt az útmutatást kapta mind a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP), mind a Magyar Dolgozók Pártja (MDP).⁴⁵ A magyar delegáció még kinn tárgyal, amikor kirobbant a kelet-berlini felkelés, s ennek nyomán országszerte tüntetésekre került sor az ipari központokban. Az újabb kutatások szerint a 2000 lakosnál kisebb települések 40%-ában is voltak tiltakozások, demonstrációk.⁴⁶

A szovjet katonai segítséggel levert felkelés után Walter Ulbricht, az NSZEP első titkára továbbra is meg tudta tartani a posztját, de az életszínvonal javítása érdekében jelentős korrekciókra kényszerült.⁴⁷ A szovjet tanácsadókkal folytatott intenzív konzultációk hatására leállították az erőszakos kollektivizálást és visszahívták az NSZK területére menekült parasztokat, azt ígérve, hogy visszakapják javaikat. Csökkentették a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását is. A felsorolt intézkedések hatására 1953. június és december között 5074-ről 4691-re csökkent a tsz-ek (LPG) száma. A szövetkezeti bomlási folyamat csökkenő mértékben, de 1954-ben is folytatódott.⁴⁸

A mezőgazdasági problémák kezelésére a magyar vezetés is kapott tanácsokat Moszkvában, de a végrehajtásban jóval nagyobb önállóságot élvezett, mint az NSZEP. Ebben bizonyosan közrejátszott a kormány élén bekövetkezett személycsere. Nagy Imre személyében olyan politikus került a miniszterelnöki székbe, akinek szakterülete a mezőgazdaság volt. Ő ráadásul már

⁴⁵ A keletnémet vezetőket 1953. június elején (2–5.) rendelték ki Moszkvába, míg a magyar vezetőket június közepén (13–16). Lásd erről Elke SCHERSTJANOI: „Wollen wir den Sozialismus?” Dokumente aus der Sitzung des Politbüros des ZK der SED am 6. Juni 1953. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 33 (1991) 658–680.; Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közli: T. VARGA György. *Múltunk*, 1992/2-3. sz. 234–269.

⁴⁶ Jens SCHÖNE: *Frühling auf dem Lande?* I. m. 142–153.

⁴⁷ SAPMO BArchiv. DY30. IV J 2/2-296. Az NSZEP Politikai Bizottság 1953. június 27-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁸ BArchiv. DK 1. 1836. A Mező- és Erdőgazdasági Minisztérium jelentése a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (LPG) helyzetéről, 1953. december 28.; lásd még Adolf WEBER: Umgestaltung der Eigentumsverhältnisse und der Produktionsstruktur in der Landwirtschaft der DDR. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*. II/4. k. Nomos Verlag–Suhrkamp Verlag, Baden-Baden, 1995. 2861–2865.

1948–1949-ben komoly kritikákat fogalmazott meg a magyar viszonyoktól idegen szovjet modell másolásával kapcsolatban.⁴⁹ 1953 második felében néhány hónap alatt közel 50 kormányhatározat foglalkozott a mezőgazdasággal, s ezek hatására több tucat intézkedés született.⁵⁰ Első lépésként, július-augusztus folyamán, elsősorban az elviselhetetlenre duzzadt adó- és beadási terheket, a legkülönbélebb tartozásokat és hátralékokat csökkentették. Ezt követően került sor a termelési kedvet fokozó intézkedésekre: engedélyezték a földhasznóbérletet 25 holdig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaadásáról is rendelkeztek. Csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beadási kötelezettségét. Mérsékelték a gépállomási díjakat. Megkezdődött egy új – három évre szóló, s ezáltal kiszámíthatóbb – begyűjtési rendelet előkészítése.⁵¹

Ezek az intézkedések arról a kényszerű felismerésről tanúskodtak, hogy a mezőgazdasági termelést növelni, a termelési kedvet fokozni csakis úgy lehet, ha a hatalom képviselői tartózkodnak a korábbi adminisztratív intézkedésektől, tehát az utasítások helyett teret engednek a gazdasági szabályozóknak. Ehhez persze meg kellett emelni a szerződéses és az állami szabadfelvásárlási árakat.⁵² Újdonságnak számított, hogy a termelők és a fogyasztók közvetlen piaci kapcsolatát is igyekezett helyreállítani a kormány.

Nagy Imre azonban nem elégedett meg a rövid távú válságkezeléssel. A kezdeményezésére 1953 őszén megindult egy nagyszabású munkálat, amelynek eredményeként év végére részletes

⁴⁹ 1948–1949 fordulóján vita alakult ki a Magyar Dolgozók Pártja vezetőségében a követendő agrárpolitikáról. Nagy Imre hangsúlyozta, hogy a magyar viszonyok között fel kell készülni a kisbirtok hosszabb távú fennmaradására. Felhívta a figyelmet a kulákság likvidálását célzó politikai akciók veszélyeire. Nézetei miatt azonban Nagy Imrét visszahívták a Politikai Bizottságból. (BARÁTH Magdolna: Gerő Ernő és Nagy Imre vitája, 1947–1949. In: ESTÓK János [szerk.]: *1956 és a magyar agrártársadalom*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006. 67–80.)

⁵⁰ HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek*. Aula Kiadó, Budapest, 2006. 243–253.

⁵¹ Az új begyűjtési rendelet elfogadására 1953 decemberében került sor. MNL OL XIX-A-83-j-93. d. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1953. december 11-i üléséről.

⁵² HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. I. m. 246–247.

program készült a mezőgazdaság hosszabb távú fejlesztésére.⁵³ A Minisztertanács és a Központi Vezetőség közös határozataként megjelenő program a szovjet példa addigi kritikátlan másolása helyett a hazai tapasztalatok és adottságok figyelembe vételével vázolta a kibontakozás útját. Ezzel a magyar agrárpolitika irányítói túlléptek a szovjet javaslatokon, ámde a megvalósításra már nem jutott idő.

Az NDK-ban is elkészült egy alternatív agrárprogram, amely a többszektorú mezőgazdaság tervét vázolta. Az előterjesztő az NSZEP Politikai Bizottságának egyik tagja, Kurt Vieweg volt, akit a pártvezetés dogmatikus tagjai 1955 őszén nemcsak keményen bíráltak, hanem be is börtönöztek.⁵⁴

Az 1955 elején bekövetkező szovjet személyi változások hatására, Malenkovhoz hasonlóan, Magyarországon is leváltották az új szakaszt szimbolizáló miniszterelnököt, Nagy Imrét. Fontos azonban hozzátenni, hogy azok a szakemberek, akik 1953–1954-ben felvállalták, hogy változtatnak a mezőgazdaság „belső gyarmat” helyzetén, Nagy Imre menesztése után sem tagadták meg az új szakasz agrárpolitikáját.⁵⁵ Habár a dogmatikus erők felülkerekedése és az újabb erőszakos kollektivizálási hullám kapcsán háttérbe szorultak, az SZKP XX. kongresszusa után újra aktivizálódtak. Jelzésértékűnek tekinthető az a cikk, amelyet Nagy Imre egyik szövetségese, Erdei Ferenc írt 1956 tavaszán: „A XX. kongresszus legnagyobb eseménye a mi tudományágunk számára az, hogy előtérbe kerültek a gazdaságossági kérdések. Valóságos fordulat ez olyan viszonyok között, amikor a korábbi időszakban általában csak a termelés fejlettebb technikájáról és a termés hozamok emeléséről volt szó, és nem vizsgáltuk, hogy egy-egy fejlettebb termelési módszer alkalmazása valóban gazdaságos-e, és egy-egy kiemelkedő termés hozam valóban arányos-e a ráfordításokkal –

⁵³ RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz. II.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 34–35.

⁵⁴ Michael F. SCHOLZ: *Bauernopfer der deutschen Frage. Der Kommunist Kurt Vieweg im Dschungel der Geheimdienste.* Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin, 1997. 173–201.

⁵⁵ ROMÁNY PÁL: Az „új szakasz” agrárprogramja. In: SÍPOS Levente (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV.* Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 99–108.

írta Erdei, majd hozzátette: – pedig a gyakorlat nagyon is figyelemztetett bennünket ennek a szükségességére.”⁵⁶

Erdei ekkor miniszterelnök-helyettesként felügyelte a mezőgazdaságot, és 1956 első felében számos kezdeményezéssel élt az ágazat helyzetének javítására. Ezek elsősorban olyan tervezetek voltak, amelyek a sztálini agrárrendszer legkirívóbb problémáira javasoltak megoldást.⁵⁷

E háttéranyagok ismeretében érthető, miként tudott az 1956-os forradalom leverése után hatalomra kerülő Kádár-kormány olyan gyorsan hatásos válságkezelő programot végrehajtani az agrárszférában.⁵⁸ Ennek szimbolikus aktusa volt, hogy a Kádár-kormány elismerte a parasztság legfőbb forradalmi követelését azzal, hogy megszüntette a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását.⁵⁹

A szocialista országok közül először Magyarországon törölték el a sztálini agrárrendszer egyik alappillérét.⁶⁰ A hatalom a konszolidáció érdekében lemondott egy olyan eszközről, amellyel korábban nemcsak nagy terménykészletekhez jutott szinte ingyen, hanem a mezőgazdaságból jelentős jövedelmeket is el tudott vonni, majd azokat döntően az iparba csoportosította át.⁶¹

⁵⁶ ERDEI Ferenc: A XX. kongresszus útmutatása agrárgazdasági és üzemszervezési tudományos munkánk számára. *Agrárgazdasági és Üzemszervezési Közlemények*, 1956. július.

⁵⁷ Megindult egy új szövetkezeti törvény kidolgozása, s a begyűjtési rendszer átalakításáról is készültek a tervezetek – nemcsak az FM-ben, hanem az Országos Tervhivatalban is Márton János vezetésével. (Varga Zsuzsanna interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. A szerző tulajdonában.)

⁵⁸ FÖLDES György: Kádár János és a magyar desztalinizáció. *Múltunk*, 57. (2012) 2. sz. 204–214.

⁵⁹ Közismert, hogy a kötelező begyűjtés rendszerét a Nagy Imre-kormány már a forradalom alatt eltörölte, a Kádár-kormány azonban, magának akarván tulajdonítani a begyűjtési rendszer eltörlésének érdemét, újra eltörölte. Lásd az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendeletét. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956*. Budapest, 1957. 62.

⁶⁰ Karl-Eugen WÄDEKIN: *Agrarian Policies in Communist Europe*. Allanheld Osmun Publishers–Martinus Nijhoff Publishers, The Hague–London, 1982. 54–55.

⁶¹ VARGA Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után. *Metszetek*. Online társadalomtudományi folyóirat, 2012/2–3. 83–92. <http://metszetek.unideb.hu/content/az-agrarpia-rehabilitalasa-magyarorszagon-1956-utan> (letöltve 2013. szeptember 29.)

Ugyancsak fontos lépés volt, hogy engedélyezték a tsz-ekből való kilépést, aminek következtében a tsz-ek kétharmada felbomlott.⁶² De nemcsak azok mondtak nemet a sztálini modellre, akik kiléptek a tsz-ből, hanem azok is, akik benn maradtak, ugyanis átalakították az alapszabályukat, s eltértek a kolhozmodell több alapelemétől (munkaegység-rendszer, brigádszervezet). A helyi adottságokhoz igazodó munkadíjazási és munkaszervezeti formákat vezettek be.⁶³ Követelték azt is, hogy vásárolhassanak traktort. Ezzel a sztálini rendszer egy következő eleme is meggyengült, hiszen addig csak a gépállomások rendelkezettek ilyen nagy gépekkel. Az a csoport, amely Nagy Imre politikáját képviselte, felkarolta ezeket a kezdeményezéseket, míg a dogmatikusok a mezőgazdaság szocialista jellegét féltették ezektől a szövetkezeti kezdeményezésektől.⁶⁴

Mindennek akkor lett igazi jelentősége, amikor a táboron belül napirendre került a kollektivizálás befejezése. Hiába kezdtek hozzá a közép-kelet-európai kommunista pártok az 1940-es évek végén ehhez a feladathoz, egy évtized sem volt elég a végrehajtáshoz. A kommunista és munkáspártok 1957. novemberi moszkvai találkozásán elfogadtak egy olyan nyilatkozatot, amely közvetett formában, de világossá tette: nem lehet tovább halogatni a mezőgazdaság átszervezésének befejezését.⁶⁵

A legújabb kutatások azt mutatják, hogy Hruscsov csak a feladat abszolválásához ragaszkodott, a megvalósítás mikéntjét rábízta a helyi vezetőkre.⁶⁶ Így például mind a keletnémet, mind a magyar kollektivizálás a föld nacionalizálása nélkül ment végbe. A tsz-be belépők földje mindkét országban korlátozott formában

⁶² MNL OL M-KS 288. f. 28/1957/2. ó. e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. 1957. május 29.

⁶³ VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 24–42.

⁶⁴ SIPOS Levente: Fehér Lajos tevékenysége 1956–1958-ban. In: ESTÓK János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. I. m. 105–114.

⁶⁵ *Az emberiség békéjéért, jövőjéért. A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata. Moszkva, 1957. november 14–16*. Kossuth Könyvkiadó, 1957. 22–24.

⁶⁶ A közép-kelet-európai országok kollektivizálási folyamataival kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket foglalja össze az alábbi kötet: Arnd BAUERKÄMPER–Constantin IORDACHI (szerk.): i. m.

ugyan, de továbbra is magántulajdonban maradt, amiért földjáradékot fizetett a tsz. Ez azért volt nagy jelentőségű, mert a hivatalos ideológia nem ismerte el a munka nélkül szerzett jövedelem jogsultságát, pedig a földjáradék ilyennek számított.⁶⁷ Emellett mindkét országban még az átszervezés előtt kiterjesztették a nyugdíjat a tsz-tagokra. Ráadásul módosítottak az 1935 óta érvényben lévő kolhoz minta-alapszabályzatot. Kiemelendő jelentőségű volt, hogy ezentúl mindkét országban beléphettek a tsz-be az addigi „kulákok”.⁶⁸

A kollektivizálás befejezése után mindkét országban súlyos munkaerőgondok jelentkeztek a mezőgazdaságban. Az NDK-ban 1960 első három hónapjában drámai gyorsaságú kampánnyal kollektivizálták a mezőgazdaságot, ami újabb lökést adott az NSZK-ba való disszidálásnak.⁶⁹ Ma-gyarországon is komoly problémát okozott a mezőgazdaságból az iparba vándorlás. 1958-ban a tagság fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végén a háromnegyed részük ennél idősebb, sőt 36%-uk már 60 évesnél is idősebb volt. Ugyanebben az időszakban az átlagéletkor 40,7 évről 52 évre nőtt. Az átszervezés idején emelkedett a mezőgazdasági keresők között a nők aránya is, mégpedig az 1958. évi 26%-ról 1961 végére 38%-ra.⁷⁰ Ráadásul a hatalom szembesült azzal, hogy a tsz-be bekényszerített parasztnak sok helyütt szabotálták a közös gazdaságban végzett munkát. Az ilyen munkaerő-problémákat Magyarországon a helyi – a kolhozmodelltől jelentősen eltérő – érdekelttségi kezdeményezések engedélyezésével, a tsz-ek mozgásterének bővítésével oldották meg.⁷¹ Az NDK jobb anyagi lehetőségei miatt a garantált, készpénzben fizetett munkadíj bevezetése és a fokozott gépesítés jelentette a megoldást.⁷² Érdeemes utalni arra

⁶⁷ Nigel SWAIN: *Eastern European Collectivisations Compared*. I. m.

⁶⁸ Arnd BAUERKÄMPER: *Ländliche Gesellschaft*. I. m. 159–193.; Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom*. I. m. 255–261.

⁶⁹ Ilyen módon a kollektivizálás befejezése közvetlen előzménye lett a berlini fal felépítésének. (Patrick MAJOR: *Going West: The Open Border and The Problem of Republikflucht*. In: Patrick MAJOR–Jonathan OSMOND (szerk.): i. m. 190–208.

⁷⁰ MNL OL M-KS 288. f. 17/5. ö. e. Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról. Lásd még *Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962*. 1963. 152–153.

⁷¹ VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekvédelem*. I. m. 82–103.

⁷² Arnd BAUERKÄMPER: *Ländliche Gesellschaft*. I. m. 194–204.

is, hogy az ellátási problémák kiújulását mindkét országban úgy próbálták megakadályozni, hogy stabilizálták a háztáji gazdaság működési kereteit.⁷³ Annak ellenére, hogy a Szovjetunióban éppen ellentétes politika érvényesült.

Az NDK-ban még egy évtizedig olyan üzemszervezet működött, amelyben a földterület többségét az I. és II. típusú LPG-k művelték, amelyek igencsak távol álltak a kolhozok működési elveitől.⁷⁴ Magyarországon a kollektivizálás idején átmeneti időre engedélyezett munkadíjazási, munkaszervezeti megoldások nyomán a tsz-ek az 1960-as évek során egyre inkább eltávolodtak a kolhozformától, s ezt a folyamatot az 1967. évi III. úgynevezett tsz-törvény legalizálta is.⁷⁵

*

A desztalinizáció egyik fontos politikai hozadéka volt, hogy jelentősen átalakult a Szovjetunió és a szocialista országok közötti kapcsolattartás és befolyásolás rendszere.⁷⁶ A posztsztálini agrárpolitika tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a folytonos változásban lévő szovjet modellt, amely egyre több elemében eltért a sztálini időkben rögzült rendszertől, már nem volt kötelező mindenben másolni.⁷⁷ Ennek a megállapításnak első pillantásra ellentmondani látszik, hogy a szatellitországok – Lengyelország és Jugoszlávia kivételével – épp a hrucsovi időszakban fejezték

⁷³ Nigel SWAIN: *Eastern European Collectivisations Compared*. I. m. 501-540.

⁷⁴ Dagmar LANGENHAN: *Auf dem Weg zur „Genossenschaftlichen demokratie“? Mitglieder und Beschäftigte der LPG im betrieblichen Alltag der 70/80er Jahre*. In: Renate HÜRTGEN-Thomas REICHEL (szerk.): *Der Schein der Stabilität. DDR-Betriebsalltag in der Ära Honecker*. Metropol, Berlin, 2001. 263–275.

⁷⁵ VARGA Zsuzsanna: *Mi történt a szovjet kolhoz-moddellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története*. In: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Főszerk.: MAJOROS István. Szerk.: FARAGÓ Gábor-FORGÓ Zsolt-HÁDA Béla-MADARÁSZ Anita. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 627–639.

⁷⁶ FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. II. k. Magvető Kiadó, Budapest, 1991. 29–56. Rainer M. János: *Magyarország a Szovjetunió árnyékában, 1944–1989*. In: *Uő.: Bevezetés a kádárizmusba. 1956-os Intézet*, Budapest, 2011. 13–38.

⁷⁷ A kolhozok tömeges átszervezése szovhozokká, azaz a tsz-ek állami gazdasággá alakítása nem vált általánossá a többi szocialista országban. A szovjet mezőgazdaság irányításának 1961-es reformja sem lett kötelező példa.

be a mezőgazdaság kollektivizálását.⁷⁸ Az újabb kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy 1958 és 1962 között a korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest immár sokkal inkább figyelembe vették a helyi adottságokat. A posztsztálini szovjet vezetés nemcsak toleránsabbá vált a nemzeti sajátosságok iránt, hanem – amint említettem – bizonyos bevált megoldásokat maga is átvett. Az USA utolérésének és túlszárnyalásának programja miatt Hruscsov számára felértékelődtek a gazdasági teljesítmény fokozását szolgáló, ámde ideológiailag nem mindig „szalonképes” megoldások.⁷⁹ Arról nem is beszélve, hogy a szövetségesek stabilizálódó agrárszektora azt is jelentette, hogy saját lábukra állnak, így a Szovjetuniónak nem kell a továbbiakban élelmiszerexporttal támogatni őket.⁸⁰ Az már egy további tanulmány témája lehet, hogy a megnövekedett mozgástérben formálódó, az agrártermelők érdekelttségét is figyelembe vevő szövetkezeti megoldások milyen szerepet tölthettek be az egyes országokban az 1960-as évek gazdasági reformfolyamata során.

⁷⁸ Bulgária 1958-ban, Csehszlovákia 1959-ben, az NDK 1960-ban, Magyarország 1961-ben, Románia 1962-ben fejezte be a kollektivizálást. Karl-Eugen WÄDEKIN: *Collectivization in Eastern Europe: The Common Pattern and the Deviations*. In: Karl-Eugen WÄDEKIN: *Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction*. Allanheld Osmun Publishers–Martinus Nijhoff Publishers, The Hague–London, 1982. 63–69.

⁷⁹ Jól példázza ezt az, ahogyan Hruscsov viszonyult a magyar tsz-ekben bevezetett érdekeltségi megoldásokhoz. VARGA Zsuzsanna: *Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961*. In: HALMOS Károly, et. al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 463–474.

⁸⁰ Karl-Eugen WÄDEKIN: *Performance and Factors of Agricultural Production*. In: Uő: *Agrarian Policies in Communist Europe*. I. m. 119–129.